

II. PRACE DROBNE I MATERIAŁY

MICHAŁ URUSZCZAK (Kraków)

Zamki w Lelowie i Żarnowcu – świadkowie rozkwitu i recesji dwóch miast na prawie magdeburskim

I. Lelów i Żarnowiec to dwie osady, które w następstwie swojego szybkiego rozwoju otrzymały status miast. Ich geneza sięga jeszcze w epokę plemienną poprzedzającą istnienie państwa polskiego.

Powstanie miasta Lelowa wiąże się z wybudowaniem w 1246 roku zamku na wzgórzu przez Konrada Mazowieckiego. O wyborze miejsca zdecydowała niedostępność a przez to obronność strategicznego punktu na drodze z Mazowsza do Krakowa¹.

Pierwsza historyczna wiadomość o Żarnowcu pochodzi z 1098 roku. Przy tak zwanym trakcie szczekockim miało miejsce spotkanie księcia Władysława Hermana ze zbuntowanymi synami Zbigniewem i Bolesławem (Krzywoustym). Wieś Żarnowiec, która w ten sposób weszła do historii, znajdowała się wówczas w miejscu, gdzie dziś znajduje się miejscowość Łany Wielkie².

Miasto Lelów ulokowano po lewej stronie rzeki Białki, w kierunku południowo-zachodnim, a 2 km dalej rozbudowało się osiedle, które od XIV wieku nazywano Starym Lelowem, w późniejszym okresie Starym Miastem, a następnie Staromieściami. W 1343 roku rozróżniano Stary i Nowy Lelów. Lokacja musiała nastąpić już wcześniej, a w związku z tym wytyczenie nowej drogi prowadzącej do miasta. W obronnym miejskim murze utworzonym za panowania Kazimierza Wielkiego znajdowała się od strony wschodniej brama, którą nazywano Krakowską, a wjeżdżało się przez nią, jadąc od Żarnowca. Zarówno w Starym jak i Nowym Lelowie następowało rozgałęzienie dróg w kierunku Radomska i Mstowa. Droga ta prowadziła przez Lgotę Błotną, Zesławice, Zagórze, Małusy Błotne i Średnie do Mstowa, a dalej przez Rędziny, Rzęsawę, Wierzchowisko, Białą i Kamyk do Kłobucka, gdzie łączyła się

¹ Z. Zaborski, *Z dziejów parafii Lelów i Staromieście*, Drukarnia „Garmond”, Częstochowa 1998, s. 26.

² J. Przemysła-Zieliński, *Trzy złote korony Żarnowca*, Oficyna wydawnicza „Sowa-Press”, Sosnowiec 1998, s. 114.

z traktem śląskim i przez Krzepice wiodła do Wielunia, Sieradza i dalej na północ. Była to tzw. Wielka Droga łącząca Kraków z Wrocławiem, Poznaniem, Toruniem i Gdańskiem³.

Na podstawie źródeł historycznych Barbara Wyrozumska nakreśliła pierwotną drogę ze Skąły do Lelowa przez następujące miejscowości: Wolbrom, Łobzów, Chlinę, Żarnowiec, Dłużec, Pilicę, Dzwonowice. Wśród szeregu gospodarczych sugestii królewskich pojawia się wskazówka, aby z Poznania i Wrocławia do Krakowa kupcy jeździli przez Lelów – Żarnowiec⁴.

Pod koniec XIV wieku utworzono jednolity powiat sądowy lełowski-żarnowiecki, który egzystował do 1407 roku⁵.

Z badań historyków wynika, iż rozwój Lelowa i Żarnowca wiązał się niewątpliwie z budową zamków w tych ośrodkach. Nie wiemy, czy Kazimierz Wielki, któremu fundację zamku lełowskiego przypisuje Jan z Czarnkowa, wzniósł nową budowlę obronną, czy dokonał modernizacji istniejącej⁶. Z całą pewnością można jednak powiedzieć za Janem Długoszem, że Żarnowiec był owocem fundacji Kazimierza Wielkiego⁷.

Zamki Kazimierzowskie i ich rozrzut informują o sieci drożnej i komunikacyjnej państwa, wynikającej z rozmieszczenia stref intensywnego osadnictwa, podporządkowanego kierunkom polityki ekonomicznej i wymiany towarowej⁸. Wzmianki historyczne dotyczące zarówno sieci dróg i strategicznych traktów w dawnym Państwie Polskim, jak też umieszczenie w ośrodkach Lelów i Żarnowiec zamków świadczą o wadze tych miast w okresie ich powstawania.

II. Zarówno zamek w Lelowie jak i Żarnowiecki usytuowane były w pewnej odległości od miasta. Osada Lelów rozbudowała się około 100 metrów na południowy wschód od zamku. Data lokacji tego ośrodka na prawie magdeburskim nie jest znana. Przyjmuje się jako prawdopodobny czas tego wydarzenia okres panowania Kazimierza Wielkiego. Było to nowe miasto. Kazimierz Wielki przewidywał otoczenie go kilometrowym murem o grubości 2 m, zakładając jednocześnie, iż w ten sam sposób zabezpieczony będzie zamek⁹.

Magdeburska lokacja miasta Żarnowca nie została dokonana na „surowym korzeniu”, a odwoływała się do lokacji wcześniejszej.

Przeniesienie miasta na prawo magdeburskie, określane w nauce mianem „progu lokacyjnego”, wprowadziło formy organizacyjne i prawne, powstałe

³ Z. Zaborski, *Z dziejów parafii Lelów...*, op. cit., s. 19-21.

⁴ B. Wyrozumska, *Drogi w Ziemi Krakowskiej do końca XVI w.* Prace Komisji Nauk Historycznych PAN, nr 41, Wrocław 1977.

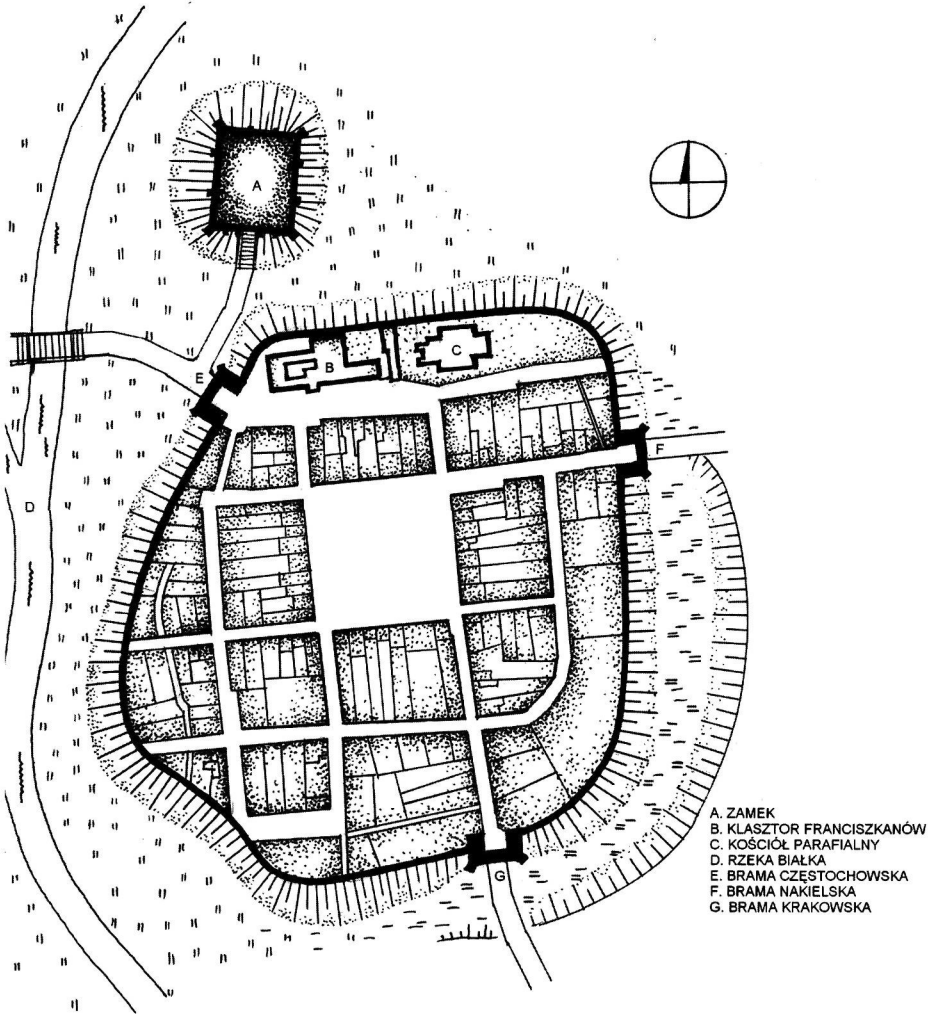
⁵ J. Laberschek, *Rola średniowiecznego Lelowa jako rezydencji panującego, ośrodka dóbr monarszych i powiatu sądowego*, „Teki Krakowskie” Kraków 1994, 1, s. 56-57.

⁶ L. Kajzer, S. Kołodziejki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 2004, s. 266.

⁷ J. Przemsza-Zieliński, *Trzy złote korony Żarnowca...*, op. cit., s. 47.

⁸ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1993, s. 135.

⁹ Z. Zaborski, *Z dziejów parafii Lelów...*, op. cit. s. 31.

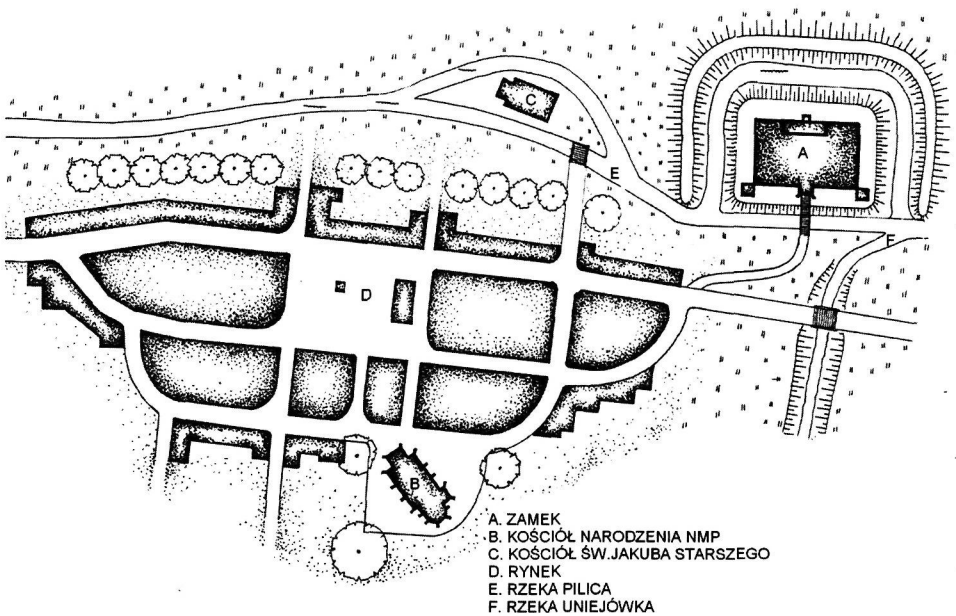

Ryc. 1. Lelów – na podstawie planu miasta z 1823 r. (rys. M. Uruszczak)

w Europie zachodniej. Tak ukształtowane miasto wyróżniało się od reszty terytorium:

- a) strukturą zawodową ludności,
- b) strukturą przestrzenną i formą zabudowy, jak również (!) umocnieniami otaczającymi miasto od otaczającego terytorium,
- c) organizacją odrębnych władz (samorząd) i sądów miejskich,
- d) odrębnym położeniem prawnym ludności miejskiej¹⁰.

¹⁰ J. Bardach, B. Leńnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993, s. 48.

Ryc. 2. Żarnowiec – próba odtworzenia planu miasta i zamku w XVI w. (rys. M. Uruszczak)

Wszystkie te elementy występują w miastach na prawie niemieckim. Miasta nowo lokowane wznoszono zazwyczaj w pobliżu, ale też często w pewnym oddaleniu od dawnej osady miejskiej, przejmując najczęściej jej miano. Lelów powstał, jak już wspomniano, w pewnym oddaleniu od Staromieścia¹¹. Żarnowiec należy do typu „wędrujących miast”, to znaczy takich, które raz założone, z różnych względów zmieniały swe umiejscowienie, by rozpocząć „nowe życie” w innym miejscu. Pilica czy Olkusz też odbywały takie „wędrowki”, zaś Stary Żarnowiec umiejscowił się pierwotnie w okolicy, gdzie dziś leży wieś Łany Wielkie¹².

Podstawą ustrojową miasta na prawie magdeburskim był dokument lokacyjny wyodrębniający ośrodek z pozostałego terytorium, a mieszczaństwo jako stan z pozostałej ludności kraju. Wprowadzona na podstawie dokumentu lokacyjnego ukształtowana organizacja miejska sprzyjała dalszemu rozwojowi tych miast. Stąd niektórzy badacze określają proces lokacji tych miast jako reformę miejską, podkreślając przez to, że jest to nowy etap organizacyjny w rozwoju istniejących już skupisk miejskich¹³.

¹¹ K. Stronczyński, *Opis zabytków starożytności przez delegację wysłaną z polecenia Rady administracyjnej Królestwa zebrane w guberni radomskiej w latach 1844-46. Powiat olkuski*, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego nr 243, rps, s. 143-149.

¹² J. Przemsza-Zieliński, *Trzy złote korony Żarnowca...*, op. cit., s. 26.

¹³ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego...*, op. cit., s. 49.

III. Kazimierz Wielki był niestrudzonym inicjatorem budowy obiektów obronnych. Namawiając i naciskając możnych feudałów, jak również władze kościelne, powodował wnoszenie zamków obronnych, co wybitnie uzupełniało jego osobistą, królewską działalność w tym zakresie. Rosła siła obronna kraju, a i sami fundatorzy czerpali korzyści, dostępując rozmaitych przywilejów od władcy.

Za czasów wspomnianego króla powstało pasmo zamków i strażnic, stanowiąc zaplanowany przez średniowiecznych strategów wojskowości system obrony Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Żarnowiec jak i Lelów weszły w skład pasma warowni spopularyzowanego przez nazwę „Szlak Orlich Gniazd”, choć leżały na jego północnym krańcu. Patrząc na ów szlak od północy, w jego skład weszły obiekty obronne miejscowościach: Olsztyn, Ostrężnik, Suliszowice, Przewodzisowice, Okienik Wielki, Mirów, Lutowiec, Bobolice, Morsko, Lelów, Ogrodzieniec, Udórz, Żarnowiec, Smoleń, Ryczów, Bydlin, Będzin, Rabsztyn, Pieskowa Skała, Grodzisko, Ojców, Korzkiew, Dubie, Biały Kościół, Tenczynek, Lipowiec, Piekary, Kraków. Obiekty te wraz z ufortyfikowanymi obiektami klasztornymi i przystosowanymi do obrony kościołami stanowiły niezwykle precyzyjny system obrony granic Królestwa Polskiego¹⁴.

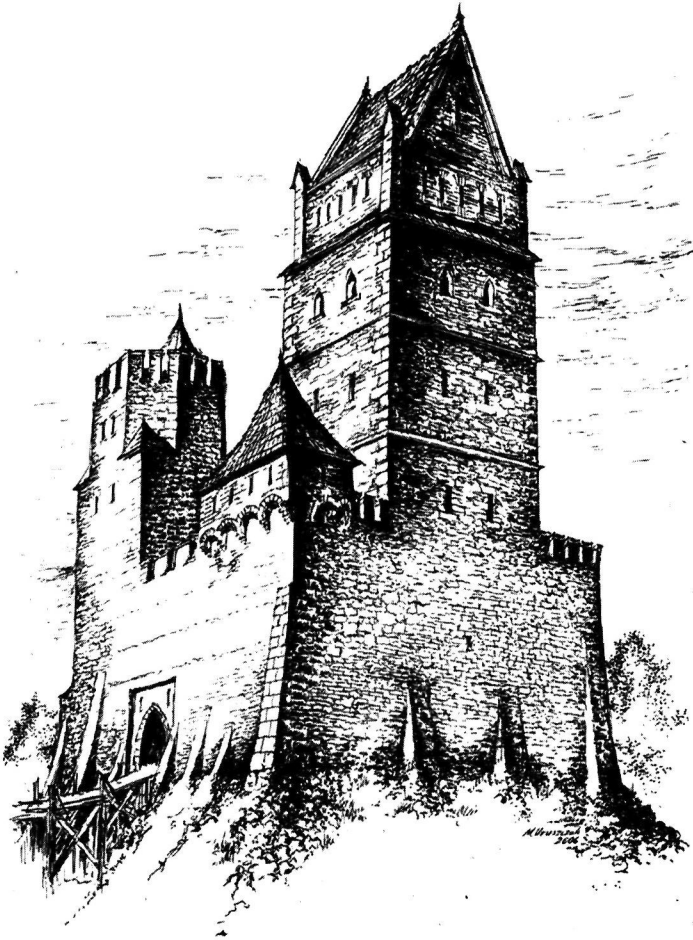
Działalność budowlana Kazimierza Wielkiego w zakresie wnoszenia zamków i fortyfikacji miejskich łączy się ściśle z wielką reformą wojskową przez niego przeprowadzoną, mającą na celu stworzenie jednolitej dla całego państwa siły zbrojnej. Z reformą wiązała się sprawa pełnego zabezpieczenia granic, szlaków handlowych oraz obszarów zaludnionych. Tak więc powstał bardzo wyraźny, jak już wspomnieliśmy, system obrony, na który złożyły się zamki i strażnice nowo wybudowane, jak też zmodernizowane, istniejące już umocnienia. Tak zorganizowany system obronny wymagał zapewne organizacji służby budowlanej. Jak pisze Bohdan Guerquin, źródła są pod tym względem tak skąpe, że można co do niej jedynie snuć przypuszczenia¹⁵.

Zamki w Lelowie i Żarnowcu, podobnie jak w Przedborzu, zbudowano dla obrony drogi łączącej Poznań z Krakowem, mającej wówczas znaczenie ogólnopaństwowe. Omawiane zamki znajdują się skraju Szlaku Orlich Gniazd. Nazwa owego szlaku dotyczy Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, natomiast zarówno Lelów jak i Żarnowiec leżą raczej na terenie nizinnym, otoczone rozlewiskami – z tą różnicą, że Lelów usytuowano na niewielkim wyniesieniu, Żarnowiec zaś nie wyróżnia się wyższym od otaczającego terenu położeniem.

Można się zastanawiać, jaką funkcję pełniły obydwa zamki. Nie będąc położone na głównej linii obronnej pogranicza ziemi krakowskiej i śląskiej,

¹⁴ M. Uruszczak, *Czternastowieczne wieże strażnicze Jury Krakowsko-Częstochowskiej w świetle badań nad sztuką obronną w czasach Kazimierza Wielkiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, tom LV, zeszyt 3, Poznań 2003.

¹⁵ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1974, s. 48-49.

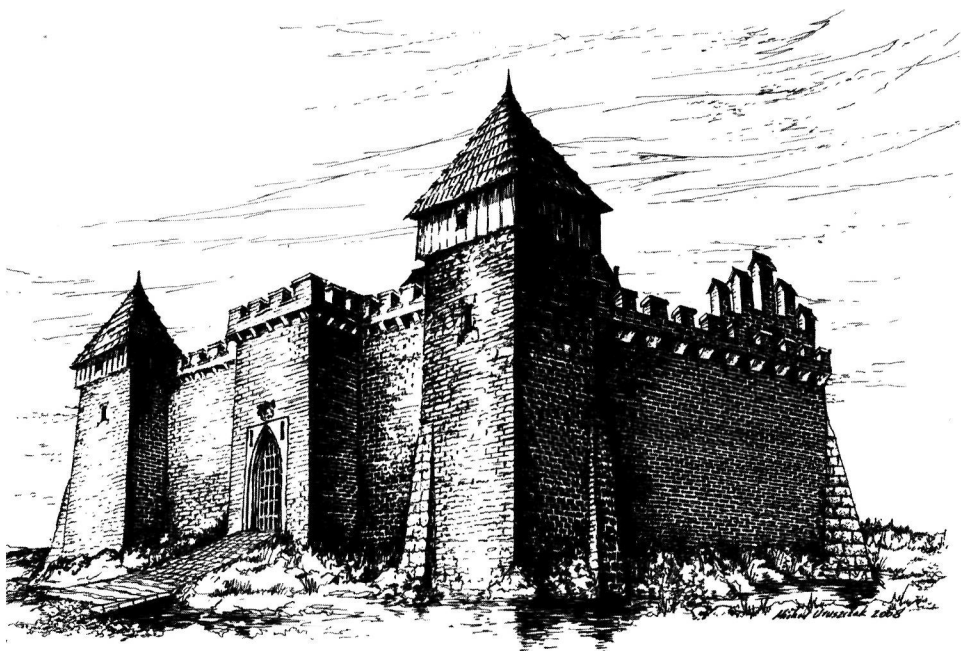
Ryc. 3. Zamek w Lelowie – próba rekonstrukcji (rys. M. Uruszczak)

stanowić mogły wraz z obiektami w paśmie Miechów–Żarnowiec–Lelów–Olsztyn doskonałe zaplecze militarne¹⁶.

Powszechnie wiadomo, że zamki Kazimierza Wielkiego wymykają się prostym klasyfikacjom. Reprezentują bowiem wielką różnorodność i wypełniają prawie całkowicie listę „typów” zamków średniowiecznej Europy. Wśród wspomnianych rodzajów warowni wyróżniają się przede wszystkim dwa: wyżynny i nizinny, jednakże klasyfikacja ta informuje o relacji obiektu do sytuacji terenowej, co, szczególnie w przypadku obiektów jurajskich, było bardzo pomysłowo wykorzystywane¹⁷.

¹⁶ J. Przemsza-Zieliński, *Trzy złote korony Żarnowca...*, op. cit., s. 40.

¹⁷ L. Kajzer, *Zamki i społeczeństwo...*, op. cit., s. 134.

Ryc. 4. Zamek w Żarnowcu – próba rekonstrukcji (rys. M. Uruszczak)

Zamek lełowski położony był, jak już wspomniano, na wzgórzu na północ od miasta. Niefortunne usytuowanie po rozbiórce zamku na jego miejscu cmentarza jest na pewno jedną z przyczyn nieprowadzenia dotychczas badań archeologicznych obiektu. Wiadomości o nim oparte są zatem wyłącznie na analizie przekazów pisemnych, które dostarczają najstarszych wiadomości już od XII wieku, kiedy obiekt należał do kasztelanii krakowskiej. Zamiar utworzenia w Lełowie osobnej kasztelanii to prawdopodobnie pomysł Konrada Mazowieckiego, który organizując wyprawę na Kraków, wznosił obronną budowlę. Bardzo szybko została ona zburzona przez księcia Bolesława Wstydlivego¹⁸. Według przekazów Janka z Czarnkowa, zamek murowany wznosił Kazimierz Wielki, co miało miejsce przed połową XIV wieku. Obiekt był zbudowany z cegły i zaopatrzony w wieżę¹⁹.

Chcąc zaprezentować możliwy wygląd obiektu, Jolanta Fidura i Zygmunt Lis dokonali porównania z bliźniaczymi ruinami obiektów zbudowanych przez Kazimierza Wielkiego w Łęczycy, Rawie Mazowieckiej, Koninie, Kole i Lanckoronie. Wskazali następujące cechy zamku w Lełowie:

– mury obwodowe postawione na planie prostokąta o wielkości dostosowanej do powierzchni wzniesienia;

¹⁸ L. Kajzer, S. Kołodziejcki, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce...*, op. cit., s. 266.

¹⁹ B. Guerquin, *Zamki w Polsce...*, op. cit., s. 178.

- do murów przylegał dom mieszkalny, wieżowy;
- dwie wieże, mieszkalną i narożną, łączył ganek straży, biegnący wzdłuż murów obwodowych otaczających dziedziniec.

Każda wieża spełniała kilka funkcji:

- parter bez okien mieścił magazyny;
- pierwsza kondygnacja to pomieszczenia reprezentacyjne, wykorzystywane w czasie sądów, zjazdów i biesiad;
- następna kondygnacja to sypialnia pana domu;
- ewentualna następna kondygnacja to mieszkania rodzin rycerzy i służby.

Szczyt wieży spełniał funkcję obronną. Komunikację wewnętrzną zapewniały drabiny i schody lub osobna klatka schodowa w dobudowanym do budynku ryzalicie²⁰.

W przypadku zamku żarnowieckiego zdumiewa wciąż fakt, iż nie zachowała się żadna rycina ani żaden opis mogący w dostatecznym stopniu przybliżyć wygląd zewnętrzny budowli. Ustalono wprawdzie w toku badań, że całość obwodu obronnego to przestrzeń o wymiarach 125 × 115 m, ale jest to jedna z nielicznych informacji, które są dostępne w wyniku prac archeologicznych.

Zamek w Żarnowcu zbudowano na niewielkim wzniesieniu z piasków i żwirów wyższym od ówczesnego dna Pilicy i Uniejówki o 1,5 m. Otoczony był ze wszystkich stron bagnami a jedyny do niego dostęp znajdował się od strony południowo-wschodniej.

Zamek ufortyfikowano w oparciu o następujące elementy:

- wał ziemny powstały podczas kopania fosy;
- fosy szerokości 22 m, o głębokości 1 m, połączone z odnogami rzeki Pilicy i mające naturalny przepływ wody;
- pas ziemi o szerokości 11 m;
- murowany obwód obronny, wykonany w partii fundamentowej z kamienia o grubości 1,6 m. Uzupełniony był basztami. Prawdopodobnie w partii wschodniej obwodu obronnego usytuowano bramę wjazdową ze zwodzonym mostem.

Przy zachodniej pierzei muru obwodowego stanął główny budynek mieszkalny, będący jego integralną częścią, posiadającą wymiary 49 × 13,4 m.

Podziały wewnętrzne budynku pozostają nieznane a zachowane ślady nie pozwalają na ich odtworzenie. Badacze przypuszczają, że budynek miał około 9-10 m wysokości. Widoczna część budynku wykonana była z cegły, ograniczając materiał kamienny tylko do partii fundamentowej.

Jerzy Augustyniak porównuje zamek żarnowiecki z założeniami w Krzepicach czy Inowrocławiu i Sławkowie, dostrzegając następujące podobieństwa:

- szeroka fosa połączona z korytem Pilicy;
- pas wolny od zabudowy;

²⁰ J. Fidura, Z. Lis, *Zamki i inne warownie Jury Krakowsko-Częstochowskiej*, Łódź 1991, s. 9.

– baszta narożna południowo-wschodnia o wymiarach 10 × 9 m, znacznie wysunięta swym obwodem przed linię muru i górująca nad punktem przeprawy przez rzekę;

– dom mieszkalny wykorzystujący jako jedną ze ścian mur obwodowy.

„Dom mieszkalny” żarnowieckiego zamku należał do największych, jakie występowały w zamkach Kazimierzowskich²¹.

IV. Na stopniową recesję i upadek miast Lelowa i Żarnowca wpływ miało pasmo niefortunnych czynników. Ośrodki te zbudowano na ważnym szlaku handlowym, który rozwijając się początkowo prężnie, stopniowo tracił na znaczeniu. Wytyczenie i wybudowanie nowego traktu drożnego w XIX wieku przez Kraków–Miechów–Kielce do Warszawy pozostawiło Lelów i Żarnowiec na uboczu rozwijającej się dynamicznie, a wówczas niezwykle gospodarczo ważnej infrastruktury, jaka towarzyszyła kolejom żelaznym. Stanowiło to jedną z przyczyn zahamowania rozwoju interesujących nas miast, nie będących uwzględnionymi w planach tworzonego szlaku kolejowego. Zburzenie zamków będących ważnymi obiektami administracyjno-handlowymi było poważnym ogniwem łańcucha czynników pogłębiających ogólny regres.

W dziejach Lelowa i Żarnowca okres stopniowego upadku rozpoczął się w XVIII wieku. To wówczas daje się zauważyć zubożenie mieszczan i schyłek świetności miast. Stopniowo zanika handel i rzemiosło, wzrasta nierentowność folwarków. Wprawdzie w Lelowie poinformowane władze rządowe o złym stanie materialnym miasta usiłowały znaleźć jakiś sposób na wydobycie go „z nikczemnego stanu” Dowodem tego jest propozycja rozbudowy miasta w kierunku południowym i wschodnim²². Nie przyniosło to jednakże znaczących rezultatów. W 1844 roku rewizor miasta, który Lelów szczegółowo opisał, zwrócił uwagę na zanik rzemiosła, jak też beznadziejny stan handlu. W Żarnowcu historycy zwracają uwagę na stopniowy napływ do miasta ludności żydowskiej. W 1857 roku w mieście odnotowano 2024 mieszkańców, w tym 978 chrześcijan i 1400 żydów²³.

Należy podkreślić, że zburzenie zamków lełowskiego i żarnowieckiego nastąpiło już wcześniej, gdyż na początku XIX wieku. Można wnioskować, iż rozpoczęło to ostateczny regres miast, doprowadzający do utraty praw miejskich, która dla Lelowa i Żarnowca nastąpiła w 1869 roku. Żarnowiec stał się osadą w powiecie olkuskim guberni kieleckiej. Z dawnego miasta wydzielono przedmieście Zabrodzie, które stało się gminą. Był to trudny

²¹ J. Augustyniak, *Żarnowiec w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Żarnowiec, szkice z dziejów*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 1998, s. 14-16.

²² Pismo w 5 IV 1820 r. podpisane przez radcę stanu S. Staszycę, który zaleca „prześlać historię miasta stosownie do woli rządu ażeby miast ile ich być może najprędzej z ich teraźniejszego, nikczemnego wydobyć stanu, do którego po większej części zaniedbanie tej ważnej administracji było powodem”.

²³ J. Przemsza-Zieliński, *Trzy złote korony Żarnowca...*, op. cit., s. 163.

okres dla całego regionu. Podobnie Ogródzieniec, a nawet Skała i Wolbrom utraciły prawa miejskie.

Odebranie przez władze zaborcze praw miejskich interesującym nas miastom było odwetem za udział mieszczan tych ośrodków w powstaniu styczniowym²⁴. Trudno jednak nie zwrócić uwagi na historycznie potwierdzone ubożenie tych miast, na stopniowe tracenie przez nie znaczenia w regionie i przekształcanie się niekorzystne, z ważnych dla rzemiosła i handlu miejscowości w ośrodki rolnicze.

Zamki Kazimierza Wielkiego, ważne i bardzo charakterystyczne obiekty w Lelowie i Żarnowcu, zburzono w bliskim czasie. Zarówno w jednej, jak i w drugiej osadzie nie pozostał po nich najmniejszy ślad wystający na powierzchnię ziemi. W Lelowie teren (wzgórze), na którym stał zamek przeznaczono na cmentarz, w Żarnowcu teren posadowienia zamku stopniowo się zabagnił. Status i stan tych miejsc zatem w chwili obecnej bardzo utrudnia badania archeologiczne.

Zarówno Lelów jak i Żarnowiec przez ponad pół wieku od zburzenia fortalicji borykały się z problemem stopniowej degradacji ich jako ośrodków miejskich w różnych aspektach, ostatecznie tracąc prawa miejskie. Cechy charakterystyczne dla miast są jednak w tych ośrodkach bardzo widoczne, a współczesny ich rozwój w wielu kierunkach świadczyć może o zbliżającym się powrocie do dawnej, kilkusetletniej świetności.

²⁴ Ibidem.